

12. વીર ભામાશા

દુર્ગેશ શુક્લ

જન્મ : ઈ. સ. 1911 મૃત્યુ : ઈ. સ. 2006

દુર્ગેશ તુલજાશંકર શુક્લ વઢવાણના વતની. વ્યવસાયે તેઓ શિક્ષક હતા. તે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેમણે બાળકો તેમજ કિશોરો ભજવી શકે એવાં કેટલાંક સુંદર નાટકો લખ્યાં છે. બાળકો માટે ‘છમછમાછમ’, ‘ડોશીનું તુંબડું’, શિશુ સાહિત્ય સૌરભ’ જેવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓ ખાસ કરીને નાટક અને કવિતાક્ષેત્રે કાર્ય કરતા રહ્યાં છે.

મહારાણા પ્રતાપ રાજસ્થાન જ નહીં, ભારતીય ઇતિહાસનું તેજસ્વી પાત્ર છે. રાણા પ્રતાપ મેવાડના રાજવી હતા. તેઓ શૌર્ય, ટેક, સ્વદેશપ્રેમ જેવા વીર પુરુષોના ગુણો ધરાવતા હતા. મેવાડની સ્તંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે મોગલ સમ્રાટ અકબર સામે એ રણ ચડ્યા હતા. પરંતુ સાધન-સામગ્રી, અન્ન વગેરે ખૂટી જતાં મેવાડ છોડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ અણીના સમયે ભામાશા નામના એક શ્રીમંત વેપારીએ પોતાનો બધો ખજાનો મહારાજાનાં ચરણોમાં ધરી દીધો હતો. ભામાશાની રાણા પ્રત્યેની વફાદારી અને દેશભક્તિ તથા રાણાનાં પ્રજાપ્રેમ અને મેવાડ ભક્તિ ભારતના ઇતિહાસની ગૌરવ - ગાથા છે. તેને અનુલક્ષીને પ્રસ્તુત નાટક લખાયું છે.

નાટક કદાચ વિશ્વભરના સાહિત્યનો કદાચ સૌથી જૂનો સાહિત્યપ્રકાર છે. કથા સાહિત્યની જેમ નાટકમાં પણ કથા વસ્તુ, પાત્રાલેખન, સંવાદ-નિરૂપણ વગેરે અંગો હોય છે, પરંતુ નાટક દૃશ્ય સ્વરૂપ છે. એમાં વસ્તુનું કથન નથી થતું. એને પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવવામાં આવે છે. અભિનય, નૃત્ય, સંગીત, સજાવટ વગેરેના સમન્વયથી નાટક રચાય છે.

પ્રવેશ પહેલો

(મેવાડના શાહસોદાગર ભામાશાની પેઢી. મુનીમો ચોપડામાં માથું ઘાલી બેઠા છે. કોઈ કલમ વડે ખાતાં પાડે છે. કોઈ આંગળીને વેઢે હિસાબ ગણે છે. ભામાશા ગાદીતકિયે બેઠા અને સામે બેઠેલા મારવાડી વેપારી જગડુશા સાથે વાતમાં છે.)

- ભામાશા : ભાઈ જગડુ, તું કહે છે એ રીતે પૈસા તો મળે. પણ...
- જગડુ : લખલૂટ પૈસા, શેઠજી ! પછી બોતેર પેઢી બેઠી-બેઠી ખાય તોય ખૂટે નહિ.
- ભામાશા : (હસીને) હા, આવનારી પેઢીઓ ખાય, પણ ગયેલી બોતેર પેઢીની અસદ્ગતિ થાય.
- જગડુ : હી હી હી..... શેઠજી. તમે તો વેપારની વાતમાંયે પાપ ને પુણ્ય લાવશો ?
- ભામાશા : તો બીજે ક્યાં લાવું ? હજી તને મૂંઢનો દોરો ફૂટે છે ને હું થયો ઘરડો. દુશ્મનના લશ્કરને સરંજામ પૂરો પાડીને પૈસા કમાઈએ, પણ સાથે સાથે પાપનું પોટલું પણ બાંધીએ ! મેવાડના દુશ્મનને મદદ કરી મેવાડને દુશ્મન બનાવીએ ? આ ધરતીને રંજાડનાર શાહજાદા સલીમને ભામાશા અને તણખલુંયે વેચવા માગતો નથી. જા. કહજે જઈને !

- જગડુ : શેઠ, બહુ સરસ તક ગુમાવો છો હો ! બાદશાહ ન્યાલ કરી નાખશે. જાણો તો છો કે રાણો હવે થાક્યો છે. મેવાડની ધરતીને છેલ્લી સલામ કરી જાય એટલી વાર છે. બાદશાહની જીત નક્કી છે. ઊગતા સૂરજને પૂજો. ભામાશા !
- ભામાશા : જગડુ, તું ભામાશાને શું ધારે છે ?
- જગડુ : કહું ? ખોટું ન લગાડશો. તમે વેપારી નથી. તકનો લાભ લઈને બે પૈસા પેદા ન કરી લે તે વેપારી ન કહેવાય.
- ભામાશા : તારી વાત ખોટી છે, જગડુ ! ધનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો પવિત્ર હોવાં જોઈએ. સાધનની અપવિત્રતા લક્ષ્મીનો સંચય કરાવે છે; પણ એ શાપિત લક્ષ્મી જાય ત્યારે જડમૂળથી ખેદાનમેદાન કરીને. એ રીતે લક્ષ્મી ભેગી કરવાનો વિચાર ભામાશાને ન આવે, જગડુ !
- જગડુ : ભલે ત્યારે, જેવી તમારી મરજી.
- ભામાશા : ને યાદ રાખજે — મેવાડી પ્રજાને રંજાડતા દુશ્મનના સૈન્યને સરંજામ પૂરો પાડવાના દુષ્ટ કાર્યમાં જો કોઈ પણ મેવાડી વેપારી મદદ કરશે, તો એ ભામાશાના હાથે ધૂળ ચાટતો થઈ જશે. જા, હવે આવા સોદા કરી દલાલી ખાવાના ગંદા ધંધા મૂકી સારે માર્ગે બે પૈસા રળી ખા.
- (જગડુ ઊભો થઈ ચાલ્યો જાય છે. એક બીજો મેવાડી પ્રવેશે છે.)
- ભામાશા : કેમ, ઉદા ?
- ઉદો : જગડુના જવાની રાહ જોતો બહાર ઊભો હતો.
- ભામાશા : બોલ, શું છે ?
- ઉદો : રાણો મેવાડ છોડી જાય છે.
- ભામાશા : (ગંભીર બની) હેં !
- ઉદો : સિંધુ તરફ ઘોડા દોડવી જાય એટલી વાર છે.
- ભામાશા : અરેરે ! બાપા રાવળના વંશજની આ સ્થિતિ ! સૂર્યવંશી સિસોદિયાના મુકુટમણિની આ દશા ! એ જશે તો મેવાડની કીર્તિ ઝંખવાશે. ઉદા !
- ઉદો : એ કરે પણ શું, ભામાશા ? લાખોના દુશ્મન સૈન્યની સામે એકલે હાથે ઝઝૂમ્યો, વન-વન રખડ્યો, પણ વિધાતાએ યારી ન આપી. સૈનિકોને ખવરાવવા મૂઠી જાર ન રહી ત્યારે મેવાડનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર આવ્યો. નહિ તો કોઈને વતન છોડી જવું ગમે ખરું ?
- ભામાશા : પણ જવા દેવાય કેમ, ઉદા ? પછી આ ભામાશા ગાદીતકિયે બેઠો-બેઠો વેપાર કરશે ? ઉદા, ઘોડો તૈયાર કર. મારે રાણાને મળવા જવું છે.
- (બંને ઊઠે છે.)

પ્રવેશ બીજો

(રાણો પ્રતાપ, સલુંબરાજી, બીજા પટાવતો ને સામંતો ઊભા છે.)

પ્રતાપ : મેવાડની ભૂમિ ! છેલ્લા જુહાર ! જનની-જન્મભૂમિ ! ભાગ્યમાં હશે તો તારો ખોળો ખૂંદવા પાછા આવીશું. થાક્યા-હાર્યા, બાદશાહ અકબરના હાથે પડીએ તે પહેલાં અહીંથી દૂર ઘોડા ખેલાવી જશું. તક મળશે તો ફરી આવશું ને તને બંધનમુક્ત કરીશું. મા, રજા દે !

સલુંબરાજી : જરૂર, આપણે પીઠ બતાવીને રણભૂમિ છોડી જતા નથી, પણ પાછા આવવાનું બળ મેળવી લેવા જઈએ છીએ.

એક પટાવત : ફરીથી મેવાડની ધરતી પર સિસોદિયાઓના ઘોડાઓના ડાબલા ગાજશે.

એક સામંત : ને શાહજાદો સલીમ અને મોહબતખાં ઊભી પૂંછડીએ જીવ લઈ ભાગશે.

પ્રતાપ : મારા સુખદુઃખના સાથી શૂરા સામંતો, મેવાડને મુક્ત કર્યા વિના રાણો પ્રતાપ જંપવાનો નથી તે નિશ્ચય જાણજો. માભોમ દુશ્મનને પગે ચંપાતી હોય, ને સુખે સૂએ એ કાયર, વીર નહિ. મેવાડને સ્વતંત્ર ન કરું ત્યાં લગી હું પલંગે પોઢીશ નહિ. આજે તો હું લાચાર છું. મારા કોઠાર ખૂટી ગયા છે. સૈનિકોને ખવરાવવા મૂઠી અન્ન નથી, આપવા પગાર નથી. દુશ્મનો મેવાડની પ્રજાને લૂંટફાટ કરી હેરાન કરે છે. મારે પ્રજાને આ કિન્નાખોરીમાંથી બચાવવી છે; એટલે જ હું આ ભૂમિનો ત્યાગ કરી જવા માગું છું.

(દૂરથી ઘોડાના ડાબલા સંભળાય છે.)

પ્રતાપ : કોઈ આવતું લાગે છે !

સલુંબરાજી : (તલવાર ખેંચી) જય એકલિંગજી !

એક સામંત : દુશ્મન હશે !

પટાવત : ના, લાગે છે તો કોઈ મેવાડી.

સલુંબરાજી : અરે, આ તો ભામાશા !

પ્રતાપ : કોણ ? ભામાશા ?

ભામાશા : (પ્રવેશ કરી) હા, મહારાણા પ્રતાપ ! હું ભામાશા, તમારાં ચરણોની રજ. સિસોદિયા-કુળનો શિરતાજ મેવાડની ભૂમિ છોડવા તત્પર થયો છે — એવા સમાચાર સાંભળી દોડતો આવ્યો છું.

પ્રતાપ : બીજો કોઈ ઉપાય નથી, ભામાશા ! કોઠાર ખૂટ્યાં, અન્નના સાંસા પડ્યા. શત્રુ સામે ઝઝૂમવાની તાકાત ખૂટી નથી, પણ સાધનો ખૂટ્યાં છે.

ભામાશા : નથી ખૂટ્યાં સાધનો કે નથી ખૂટી તાકાત ! મહારાણા, ભામાશાનો કોઠાર ભરેલો છે. સિસોદિયા રાણાઓના પ્રતાપે અઢળક ધન એકઠું કરેલું છે. તે ધન કોનું ? ભામાશાનું નહિ, પ્રજાનું અને પ્રજાને પડખે રહી શત્રુઓ હંફાવતા રાણા પ્રતાપનું. બાર વર્ષ સુધી પચીસ હજાર યોદ્ધાઓને પોષી શકાય એટલું ધન છે. એનો સ્વીકાર કરો ને મેવાડની મુક્તિનો સંગ્રામ બમણા જોરથી શરૂ કરો.

પ્રતાપ : (હર્ષથી) આ સાચું બોલો છો, ભામાશા ?

ભામાશા : હા મહારાણા ! મારા ઘરમાં રૂંધાયેલી લક્ષ્મીએ પોકાર પાડ્યો છે. એ કહે છે :
કોઈ પુણ્ય કાર્યમાં મને વાપર. વતનની સ્વતંત્રતાથી વધારે પુણ્ય કાર્ય બીજું છે
પણ શું ? તમે વાપરો ને મેવાડને ફરી ઉજ્જવલિત કરો. જે લક્ષ્મી પવિત્ર સાધનો
દ્વારા આવી છે એ લક્ષ્મીનું ફળ સારું જ મળશે, રાણાજી !

પ્રતાપ : ધન્ય છે, ભામાશા ! તમારા જેવાં નરરત્નોથી મેવાડની ભૂમિ ઉજ્જવળ છે.
સલુંબરાજી ! જે ભૂમિમાં આવા વીર આત્માઓ પાકે છે, તે ભૂમિ કદી કોઈને
તાબે થવાની નથી. એ સદા સ્વાતંત્ર્યના સ્વર્ગમાં વિહરતી રહેશે !

સલુંબરાજી : જય હો મેવાડનો !
(સહુ મેવાડનો જય ગજાવે છે. પડદો પડે છે.)

ટિપ્પણ

પેઢી - વેપારીની કોઠી, દુકાન **મુનીમ** - પેઢીનો મુખ્ય ગુમાસ્તો **હિસાબ** - ગણતરી **આંગળીને**
વેઢે હિસાબ ગણવો - કોઈપણ સાધનનો ઉપયોગ કર્યા વિનાની ગણતરી કરવી **લખલૂટ** - અઢળક,
પુષ્કળ **બોતેરી પેઢી બેઢી બેઢી ખાય** - ખૂટે નહીં તેટલું **અસદ્ગતિ** - અવળી ગતિ **મૂછનો દોરો ફૂટે**
છે - જુવાનીમાં પ્રવેશ થાય છે **સરંજામ** - હથિયાર વગેરે સાધન સામગ્રી **પાપનું પોટલું બાંધવું** -
ઘણાં પાપ એકઠાં કરવાં **રંજાડનાર** - પરેશાન કરનાર **એક તણખલુંયે** - સહેજ પણ નહીં **ન્યાલ કરી**
નાખશે - પૈસાદાર બનાવશે **ધૂળ ચાટતા થઈ જશે** - પૂરેપૂરા બરબાદ થઈ જશે **ઊગતા સૂરજને પૂજો**
- જેની ચડતી થતી હોય તેની સ્તુતિ કરો **ખોટું ન લગાડશો** - ખરાબ ન માનવું **બે પૈસા પેદા ન કરી**
લે - થોડું ઘણું કમાય નહિ **શાપિત લક્ષ્મી** - અનીતિના - પાપના માર્ગે આવેલી સંપત્તિ જળ મૂળથી
ખેદાન મેદાન કરીને સંપૂર્ણ વિનાશ કરીને, તારાજ કરીને **દુષ્ટ કાર્ય** - ખરાબ કામ, ખોટા કામ
દલાલી ખાવાના - બે પક્ષ વચ્ચે રહીને લાભ મેળવવાનો **વંશજની** - વંશમાં જન્મેલાની, સંતાનની
સૂર્યવંશી - સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એમ, પ્રાચીન કાળમાં બે રાજકુળ હતા, રાણા પ્રતાપ સૂર્ય વંશમાં
જન્મેલા હતા **મુકુટમણિની** - મુકુટમાં જડેલા મણિની (અહીં) સહુમાં શ્રેષ્ઠ **કીર્તિ ઝંખવાશે** - આબરૂ
ઓછી થશે ઈજ્જત ઘટવી **એકલે હાથે ઝઝૂમ્યો** - કોઈની મદદ વિના લડવું, કાર્ય કરવું **વિધાતાએ**
- નસીબે **છેલ્લા જુહાર** - છેલ્લી સલામ, છેલ્લા નમસ્કાર **પીઠ બતાવીને** - કાયર થઈને, ડરપોક
બનીને **અકબરના હાથે પડીએ** - અકબરના હાથે કેદ થઈએ **પટાવત** - રાજસેવા બજાવવા બદલ
ગામ - ગરાસનો પટો ધરાવનાર - ભોગવનાર **ઊભી પૂંછડીએ ભાગશે** - જીવ લઈને નાસી જશે
દુશ્મનના પગે ચંપાતી - દુશ્મનોના હાથમાં હોય તેમના સંકજામાં હોય **પલંગે પોઢીશ નહિ** - (અહીં)
ચેનથી બેસીશ નહીં **કિનાખોરીમાંથી** - બદલો લેવાની વૃત્તિમાંથી **એકલિંગજી** - સિસોદિયા રજપૂતોના
ઈષ્ટદેવ, ઉદેપુરથી શ્રીનાથજી જતાં રસ્તામાં આવતું શિવમંદિર છે **ચરણોની રજ** - (અહીં) નમ્ર સેવક
શિરતાજ - માથાનો મુગટ (અહીં) સમયનો સર્વશ્રેષ્ઠ વીરપુરુષ **અન્નના સાંસા** - ખોરાકની તીવ્ર
અછત **ઉજ્જવલિત** - ઉજળું (અહીં) તેજસ્વી **પોષી શકાય એટલું** - (અહીં) ચાલી શકે તેટલું **ઘરમાં**
રૂંધાયેલી લક્ષ્મી - ઘરમાં મૂકી રાખેલી લક્ષ્મી (ધન) **નરરત્નો** - શ્રેષ્ઠ પુરુષો **તાબે થવાની** - સાનિધ્યમાં
રહેવાની, કોઈના અંકુશમાં, કોઈના દબાણ હેઠળ **વિહરતી** - આનંદમાં હરતી - ફરતી

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો.

1. ભામાશા જગડુ સાથે કયો સંદેશો મોકલાવે છે ?
2. રાણાને કઈ સ્થિતિમાં મેવાડ ત્યાગ કરવાનો વિચાર આવે છે ?
3. રાણાપ્રતાપ કઈ પ્રતિજ્ઞા લે છે ?
4. ભામાશા પાસે કેટલું ધન પડ્યું છે ?
5. જગડુ કઈ વાત કરવા ભામાશા પાસે આવ્યો છે ?
6. જગડુ ભામાશાને શું ધારતો હતો ?
7. ઉદો બહાર શા માટે ઊભો હતો ?
8. ઉદાએ ભામાશાને શા ખબર આપ્યા ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. કયા સમાચાર સાંભળીને ભામાશા રાણાને મળવા દોડી જાય છે ?
2. જગડુ ભામાશાને શી શીખામણ આપે છે ?
3. જગડુના મત અનુસાર વેપારી કેવો હોવો જોઈએ ?
4. પ્રતાપે ભામાશાને શા માટે ધન્યવાદ આપ્યા ?

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો.

1. દુશ્મનને મદદ કરવા અંગે ભામાશાએ જગડુને શું કહ્યું ?
2. ધનપ્રાપ્તિ અંગેના ભામાશાના વિચારો જણાવો.
3. ભામાશાએ જગડુને કઈ વાત યાદ રાખવા કહ્યું ?
4. ભામાશાએ પ્રતાપને શું આશ્વાસન અને હિંમત આપ્યા ?

પ્રશ્ન 4. કારણો આપો.

1. શાહજાદા સલીમને ભામાશા એક તણખલું વેચવા માગતા નથી કારણ કે...
2. જગડુએ ભામાશાને કહ્યું, ‘ઉગતા સૂરજને પૂજો.’ કારણકે...
3. પ્રતાપને મેવાડનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર આવ્યો કારણકે..

પ્રશ્ન 5. નીચેના પાત્રો વિશે પાંચ-સાત વાક્યો લખો.

1. રાણાપ્રતાપ
2. ભામાશા
3. જગડુ
4. ઉદો
5. સલુંબરાજ

પ્રશ્ન 6. નીચેના વાક્યો કોણ બોલે છે અને કોને કહે છે તે જણાવો.

1. ‘તમે તો વેપારની વાતમાંયે પાપને પુણ્ય લાવશો.’
2. ‘રાણો મેવાડ છોડી જાય છે.’
3. ‘મારે રાણાને મળવા જવું છે.’
4. ‘મા, રજા દે !’
5. ‘તમારા જેવાં નરરત્નોથી મેવાડની ભૂમિ ઉજ્જવળ છે.’

પ્રશ્ન 7. રૂઢિપ્રયોગનો ઉપયોગ કરી વાક્ય લખો.

1. પાપનું પોટલું બાંધવું	5. મુંછનો દોરો ફૂટવો
2. ઊગતા સૂરજને પૂજવો.	6. ન્યાલ કરી નાખવું
3. ધૂળ ચાટતા થઈ જવું	7. ખેદાન મેદાન કરી નાખવું
4. ઊભી પૂંછડીએ ભાગવું	

પ્રશ્ન 8. નીચેના શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ લખો.

1. સંચય	5. કીર્તિ
2. જીત	6. દાનવીર
3. દુશ્મન	7. સ્વતંત્રતા
4. પાપ	

પ્રશ્ન 9. નીચેના શબ્દોની સાચી જોડણી લખો.

1. પૂન્ય	5. સ્થિતિ	8. પુંછડી
2. પ્રાપ્તિ	6. મુકુટમણી	9. ભુમી
3. લક્ષ્મી	7. કિંતિ	10. ઊજવલલ
4. સીંન્ધુ		

પ્રવૃત્તિ

1. તમારા ભાઈ-બહેનને આ નાટક વાર્તારૂપે સંભળાવો.
2. શાળાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં આ નાટકની ભજવણી કરો.

ભાષાસજ્જતા

સર્વનામ

અગાઉ આપણે નામ (સંજ્ઞા) વિશે શીખી ગયા છીએ. હવે આપણે સર્વનામ વિશે જાણીએ.

વ્યાખ્યા : નામને બદલે વપરાતા અને નામનું કામ કરતા શબ્દને ‘સર્વનામ’ કહીએ છીએ.

દા.ત. : રમેશ નિશાળે જાય છે.

હવે આ વાક્ય રમેશ પોતે બોલે તો -

હું નિશાળે જાઉં છું.

આ વાક્ય રમેશનો મિત્ર રમેશને કહે તો -

તું નિશાળે જાય છે.

આ વાક્ય કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ દૂરથી રમેશને બતાવીને બોલે તો -

તે નિશાળે જાય છે.

ઉપરનાં ત્રણે વાક્યોમાં ‘રમેશ’ની જગ્યાએ વપરાયેલ શબ્દ ‘હું’ ‘તું’ ‘તે’ - સર્વનામ છે.

યાદ રાખો : કોઈપણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ વિશે વાત ચાલતી હોય ત્યારે તેને માટે એકથી વધારે વખત તેનું નામ વાપરતા નથી પણ તે નામને બદલે ‘એ’ ‘તે’ ‘એને’ ‘તેને’ ‘તમને’ ‘તેમને’ ‘મારું’ ‘તારું’ વગેરે શબ્દો વાપરીએ છીએ.

નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે જે શબ્દ વપરાય તેને ‘સર્વનામ’ કહીએ છીએ.